Функції мови

Жодне суспільство, на якому б рівні воно не перебувало, не може існувати без мови. Це стосується як до всіх народів, усіх верств і прошарків суспільства, так і до кожного.

Оскільки мова — явище суспільне, то не лише загибель суспільства призводить до зникнення мови, а й умирання мови спричиняє зникнення нації, яка не вберегла своєї мови. Мертвою стає мова, якою перестають спілкуватися в усіх царинах. Обслуговуючи потреби суспільства, мова виконує цілу низку функцій, життєво важливих як для цього суспільства, так і для самої мови.

Націєтворча функція. Нація, що втрачає свою рідну мову й приймає чужу, не має духової самостійности, а завжди йде «на помочах», через що не виявляє ініціятиви — цієї доконечної умови духового й матеріяльного поступання взагалі. За О. Потебнею, «...мова — містичне ядро нації, тобто щось об'єктивно дане, що живе в підсвідомих глибинах етнографійної маси, те, що може видобутися на поверхню свідомости й стати керманичем усіх національних змагань у всіх ділянках життя» [48, с. 3].

З огляду на це, лише на ґрунті національної мови, яка духово обрамлює націю й оберігає її від уподібнювання та розпорошування в инших духових середовищах, можливий розвиток національної свідомости, пам'яти й національного пізнавання.

Не втрачають животрепетности й инші слова О. Потебні, що без знання мови всі українські бажання збудовані на піску. А ось думка Ю. Шевельова про далеко не другорядне явище, що за чималого користáння[1] кальок мова поступово скоряється чужим для неї законам словотворення, пов'язування слів у рéчиві[2] й може з часом зовсім утратити свою внутрішню своєрідність.

Спотворена ж мова примітивізує наше мислення. Довгочасне чужинецьке мовне втручання, яке маємо й досі, та брак чіткої

[1] Згідно з ДСТУ 3966: **користáння** — дія зі значинóю *користáти*; **використóвування** — дія зі значинóю *використóвувати*; **вúкористання** — подія зі значинóю *вúкористати*; **користувáння** — дія зі значинóю *користуватися (нрк використáння)*.

[2] Згідно з ДСТУ 3966: **рéчиво** — граматично й інтонаційно оформлена цілісна мовна одиниця — основний засіб формування та виражання думки; **рéчення** — дія зі значинóю *ректú* (говорити).

позиції держави щодо націоцентричної мовної політики спричинили загрозливе розхитування мовних норм. Вірус байдужіння, а то і зневажання всього українського в окремих владців, депутатів різних рівнів свідчить про розмивання, нівелювання націєтворчої основи мови.

Утрата національної самосвідомости неминуче призводить до втрати всіх моральних цінностей, заповіданих із покоління в покоління. *«Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову»* (Л. Костенко).

Спілкуваннєва (комунікативна) функція. Мова — найважливіший засіб спілкування і функціювання повідомляннєвих[1] процесів у сучасному суспільстві (у науковій, технічній, політичній, діловій, освітній та инших царинах життя). У цій ролі вона має всеосяжну властивість: нею можна передавати все те, що виражають, наприклад, мімікою, жестами чи символами, тоді як кожен із цих засобів спілкування не може конкурувати у виражанні з мовою.

Зі спілкуваннєвого боку треба розглядати й сукуп текстів як наслідок діяння[2] спілкýйців[3], здійснюваного обмінюванням письмовою продукцією.

Вирізняльна (ідентифікаційна) функція виявляється в часовому й у просторовому вимірах. Ми, сучасники, відчуваємо спільність і з пращурами, і з нащадками, і з тими, хто перебуває поряд, і з тими, хто в инших краях. Кожен має своєрідний і неповторний мовний «портрет», мовний «паспорт», у якому відображено всі наші національно-естетичні, соціяльні, культурові, духові, вікові й инші параметри. Лише для тих, хто знає мову, вона — засіб спілкування, ототожнювання в межах певної спільноти. Для тих, хто її не знає зовсім або знає погано, вона може бути причиною роз'єднування, відокремлювання, конфліктування й навіть ворогування.

Експресивна функція мови полягає в тому, що вона слугує всеохопчим засобом виражання внутрішнього світу. Кожна

[1] Згідно з ДСТУ 3966: **повідомля́ннєвий** — стос. до дії *повідомля́ння* (інформування); **повідóмчий** — здатний *повідомляти* (інформувати); **відóмивовий** — стос. до *відóмива* (інформації); **відóмісний** — стос. до *відóмостей* (інформації).

[2] Згідно з ДСТУ 3966: **діяння** *(нрк **діяльність**)* — дія зі значинóю *діяти*; **діяльність** — властивість зі значинóю *діяльний*; **діяльний** — призначений *діяти*.

[3] **Спілкýєць** — той, що якраз із кимось спілкується (перебуває в спілкуванні).

особа — це унікальний, неповторний світ, сфокусований у її свідомості, у надрах інтелекту, у розмаїтті емоцій, відчуток, мрій, волі. І цей прихований світ може розкрити для инших лише мова. Що досконаліше володієш мовою, то виразніше, повніше, яскравіше постаєш перед иншими як особистість. Те саме можна зазначити і про націю, нарід. «Говори — і я тебе побачу», — запевняли мудрагелі античности.

Пізнавальна (гносеологійна) функція. Мова — це своєрідний засіб пізнавання довколишнього світу. На відміну від инших істот, ми користуємося не лише своїм досвідом і знанивом, а й усім набутком попередників і сучасників, тобто суспільним досвідом, але за умови, що ми досконало знаємо мову, і бажано не одну. Пізнаючи будь-яку мову, ми пізнаємо різнобарвий світ крізь граняк саме цієї мови. А оскільки кожна мова — це неповторна картина світу — зникнення якоїсь із них збіднює наші уя́вини[1] про багатогранність світу, звужує наш досвід. Пізнавальна функція мови полягає не лише в сприйманні й назбируванні досвіду суспільства. Вона безпосередньо пов'язана з функцією мислення, формування та існування думки.

Мислетворча функція. Формуючи думку, ми мислимо мовними формами. Мислення — конкретне (образно-чуттєве) й абстрактне (утя́мкове). Утямкове мислення — це оперування втямками, позначеними певними словами, і які без цих слів перестали б існувати. До того ж у процесі мислення ці втямки зіставляють, протиставляють, поєднують, заперечують, порівнюють тощо за допомогою спеціяльних мовних засобів. Тому «мислити» означає «оперувати мовним матеріялом». Знаний вислів «обмінятися думками» насправді означає обмінятися певними мовними одиницями, у яких і закодовано думки. Це обміня́ння не завжди буває корисним для співрозмовників. Недарма кажуть, що хто ясно мислить, той ясно висловлюється.

Мислимо (думаємо) ж ми тою мовою, яку найкраще знаємо — рідною. Отже, саме мислення має суто національну специфіку, зумовлену національною ознакою мови.

[1] Згідно з ДСТУ 3966: **уя́вина** — чуттєво-наочний образ явищ зовнішнього світу — наслідок події *уя́влення*; **уя́влення** — назва події зі значиною *уявити*; **уявля́ння** — назва дії зі значиною *уявля́ти*; **уя́ва** — здатність образно створювати кого-, що-н. у свідомості.

Естетична функція. Мова — першоджерело культури, оскільки вона слугує і її знаряддям, і водночас матеріялом створювання культурових[1] цінностей. Існування мови у фольклорі, красному письменстві, театрі, пісні тощо дає безперечні підстави стверджувати, що вона — становий хребет культури, її робітня і храм. Ось чому виховувати відчування краси мови — основа естетичного вихову[2].

Культуроносійна функція. Культура кожного народу стала відобразом і найперше закарбована в його мові. Для глибинного пізнання нації потрібно знати її мову, що виконує функції своєрідного каналу зв'язку культур між народами. Репрезентуючи свою мову, ми репрезентуємо і власну культуру, її традиції та здобутки, збагачуючи світову культуру.

Через мову передаємо й естафету духових цінностей від покоління до покоління. Що повнокровніше функціює в суспільстві мова, то надійніший зв'язок і багатша духовість прийдешніх поколінь. Дотримування мовних норм, популяризування рідної мови — це поступ у розвої загальної культури нації.

Називальна (номінативна) функція. Усе пізнане людиною отримує від неї свою назву й лише так існує у свідомості. Цей процес називають омовленням (лінґвілізацією) світу. Мовні одиниці, передовсім слова, слугують назвами предметів, процесів, якостей, утямків, ознак тощо. У назвах зафіксовано не лише певні реалії дійсности, відповідно пізнані, але й хибні уя́вини, ірреальні, уявні сутності тощо. Окрім спільних узагальнених назв утямків, навіть близьких звуко́во чи значи́нно, існує величезний шар лексики, зрозумілий лише носіям тієї чи тієї мови. Отже, можна твердити ще й про т. зв. втаємничувальну (криптологійну) функцію мови — кодування відо́мива (інформації), які стають закритими для всіх, крім тих, хто володіє цією мовою. Безперечно, кожна мова становить неповторну картину дійсности; по-різному мовно розчленовані в різних мовах однакові фраґменти світу тощо. А тому доля кожної мови, хай найменшої та найекзотичнішої, має бути об'єктом

[1] **Культуро́вий** — належний, властивий культурі; **культу́рний** — окультурений.

[2] Згідно з ДСТУ 3966: **ви́хов** — сукуп знанива культурових навичок, поглядів, набутих унаслідок впливання та навчання — наслідок події *ви́ховання*; **ви́ховання** — назва події зі значиною *ви́ховати*; **вихо́вування** — назва дії зі значиною *вихо́вувати*.

постійної турботи не лише носіїв цієї мови, але й людства в цілому та кожного свідомого громадянина зокрема.

Нарід творить мову, мова творить нарід. Стосовно до долі української мови слушною видається тривожна засторога Ю. Шевельова: «Чи багато з тих, хто активно оперує мовою, усвідомлює, що мова перебуває сьогодні на критичному роздоріжжі не лише в тому — бути їй чи не бути, а й у вибиранні своєї майбутньої структури, і кожний з нас, вибираючи ті чи ті слова й форми, голосує за те, якою вона буде структурно. Ми, звичайно, не уявляємо собі, наскільки кожен з нас відповідальний за те, якою буде мова майбутнього, хай у безконечно малій дозі» [60, с. 206].

Це найголовніші, але далеко не всі мовні функції, усвідомлення яких суттєво впливає на ставлення до мови, глибину вивчання її та застосо́вування[1].

Оскільки мова — явище системне, усі її функції не заізольовані, а перебувають у тісній взаємодії. Брак чи неповнота застосо́вування якоїсь із них згубно впливає на мову в цілому, а це, своєю чергою, відбивається на долі народу.

Мовна норма

Упродовж віків випрацьовувано певні правила й засади, які стали визначальними й доконечними для сучасних носіїв літературної мови. Як зазначав ще 1936 р. видатний діяч українського відродження проф. І. Огієнко (Іларіон): «Соборна літературна мова звичайно знає й один соборний правопис, як зовнішню ознаку своєї одности» [30, с. 218].

Головною ознакою літературної мови є внормованість, суть якої полягає у правильності, точності, логічності, чистоті та ясності, приступності й доцільності висловлювання. Будь-яке мовне явище може бути мовною нормою. Узірцем унормованости може бути і звукосполука, морфема, значина́ слова та його форма, словосполука й будь-яке ре́чиво. Але пам'ятаймо, що мовна норма — категорія історійна, оскільки зазнає змін разом із розвитком суспільства.

[1] Згідно з ДСТУ 3966: **застосо́вувати, застосо́вування** — дія (те, що відбувається, відбувалося чи відбуватиметься); **застосува́ти, застосува́ння** — подія (те, що відбулося чи відбудеться).

«Як би ми не розглядали питання культури мови — у застосовному, навчально-педагогічному, виховному аспекті чи у зв'язках із мисленням і психологійними чинниками, — усі вони неминуче обертаються навколо поняття норми... У якому б аспекті ми не розглядали норму, завжди зіткнемося з її двоїстою властивістю: з одного боку — мовна норма — це, природно, явище мови, а з другого — норма виразно виступає і як явище суспільне. Суспільна властивість норми виявляється ще сильніше, ніж суспільна властивість мови взагалі. Адже норма нерозривно пов'язана саме із суспільно-комунікативною функцією мови» [34, с. 9].

Сукуп загальноприйнятих, усталених правил, якими керуються мовці в усному та письмовому мовленні, становить норми літературної мови, які є обов'язкові для всіх її носіїв.

Таблиця 1

Мовні норми	Реґулюють правильність	Приклади
графічні	передавання звуків на письмі	*робочі*, а не *робочи*; *чотирма*, а не *чотирьма*
ортографійні	писання слів згідно з чинним правописом	*гніт у діжці* — *ґніт у гасовій лампі*; *фоєрверк*, а не *фейєрверк*; *фін*, а не *фінн*; *на-гора*, а не *на гора*, *нагора*
лексичні	слововживання у властивих їм значи́нах відповідно до змісту на сучасному етапі	*надійшла*, а не *прийшла*; *повідома*[1]; *настала*, а не *наступила* *зима*
морфологійні	уживання граматичних категорій та прийменників	*найперший*, а не *самий перший*; *упродовж*, а не *на протязі року*

[1] Згідно з ДСТУ 3966: **повідо́ма** — письмове або усне відомиво, що ним повідомляють когось, — наслідок події *повідо́млення*; **повідо́млення** — назва події зі значино́ю *повідо́мити*; **повідомля́ння** — назва події зі значино́ю *повідомля́ти*.

Кінцевина табл. 1

Мовні норми	Реґулюють правильність	Приклади
си́нтаксові[1]	керування, узгоджування, поєднування і розміщування слів, ре́чив	*Повідоми надіслано за признакою,* а не *За признакою повідоми надіслані; кабінет завідувача катедри,* а не *кабінет завідуючого катедрою*
стилістичні	добирання мовних складників відповідно до умов спілкування	*Він кваліфікований працівник,* а не *Він добрий роботяга*
пунктуаційні	уживання розокремлювальних[2] знаків, коли вони змінюють чи спотворюють зміст вислову	*Заборонити, не можна дозволити* *Заборонити не можна, дозволити*

Ці правила оберігають літературну мову від проникання до неї суржику, сленґу, діялектизмів і всього того, що може розхитати, спотворити її структуру. Існують своєрідні мовні табу, яких не можна порушувати:

- фонетичні — порушування їх утруднює вимову: збіг кількох приголосних, зіяння, зсув наголосу;
- лексико-фразеологійні — порушування їх переформатовує значинне наповниво[3] слів і нерозкладених словосполук: спотвореність значи́н слів, заміненість складників усталених словосполук;
- морфологійні — порушування їх утруднює словозмінювальні парадигми: спотво́рини[4] у відмінкових формах, аномальне ступенювання;

[1] **Си́нтаксовий** — стос. до *си́нтакси (нрк* ***си́нтаксичний****).*
[2] Згідно з ДСТУ 3966: **розокремлювальний** — призначений *розокремлювати.*
[3] Згідно з ДСТУ 3966: **напо́вниво** — уміст чого-н. — наслідок події *напо́внення*; **напо́внення** — назва події зі значино́ю *напо́внити*; **напо́внювання** — назва дії зі значино́ю *напо́внювати.*
[4] Згідно з ДСТУ 3966: **спотво́рина** — наслідок події *спотво́рення*; **спотво́рення** — назва події зі значино́ю *спотво́рити.*

- си́нтаксові — порушування їх ламає нормативну забудову мовних словосполук і ре́чив: змінення звичного порядку слів у ре́чиві, пропущення семантичного ядра, змішання прямої та непрямої мови;
- ортографійні — порушування їх суперечить вимогам чинного правопису: відкидання великої букви чи її довільне застосовування, відмова від дефісів;
- пунктуаційні — порушування їх не відповідає чинним правилам уживання розокремлювальних знаків: змінення позиції знака, цілковите або часткове нехтування засобами пунктуації.

Літературна мова має дві форми вживання:

1. Письмову, пов'язану з усіма зазначеними в наведеній раніше таблиці нормами. Це не стосується до ортоепійної та акцентної, які реґулюють вимову й наголос.
2. Усну — розмовно-літературний стиль, що осягає всі норми, окрім ортографійної та графічної. Культура усного й письмового спілкування передбачає досконале знання та послідовне дотримування всіх мовних норм.

Функційні стилі сучасної української літературної мови

Стиль[1] літературної мови — різновид мови (її функційна підсистема), якому властиве добирання таких засобів із багатоманітних мовних ресурсів, які найліпше відповідають завда́нкам[2] спілкування в певних умовах. Це своєрідне мистецтво добирати й ефективно застосовувати системи мовних засобів із певною метою в певних умовах та обставинах. Д. Свіфт влучно зауважив, що стиль — це властиві слова на своєму місці. Кожний стиль має:

1) царину поширености й уживання (коло мовців);

2) функційну призна́ку (реґулювання стосунків, повідомляння, впливання, спілкування тощо);

3) основні ознаки (форма та спосіб викладання);

[1] **Стиль** (від латин. *stilus*) — паличка, писати.
[2] Згідно з ДСТУ 3966: **завда́нок** [41] — наперед визначений і запланований для виконування обсяг роботи; **завда́ння** — назва події зі значино́ю *завда́ти.*